

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Nauki pomocnicze bibliologii : stan badań

Author: Ewa Sąsiadek

Citation style: Sąsiadek Ewa. (2017). Nauki pomocnicze bibliologii : stan badań. W: A. Pulikowski (red.), "Kultura książki i informacji : księga jubileuszowa dedykowana Profesor Elżbiecie Gondek" (S. 169-182). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Ewa Sasiadek

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Nauki pomocnicze bibliologii – stan badań

Cechą nowoczesnej nauki jest postępująca specjalizacja prowadząca do powstawania nowych dyscyplin, pozostających z sobą w łączności między innymi z powodu przenikania się obszarów badawczych, metod czy rozwoju historycznego. Samodzielne funkcjonowanie poszczególnych nauk, bez korzystania ze zdobyczy innych dziedzin, przestaje być dziś możliwe, „cała nauka staje się splotem dyscyplin naukowych wzajemnie wspomagających się, w których każda nauka ze względu na inną jest w jakiś sposób pomocniczą”¹.

Największe osiągnięcia nauk pomocniczych (ang. *auxiliary sciences*, fr. *sciences auxiliaires* i niem. *Hilfswissenschaften*) związane są z piśmiennictwem i dydaktyką historii, w której obrębie wykształciły się jako osobna dyscyplina. Objęła ona zespół nauk odmiennych pod względem tematyki i metody badania, złączonych wspólnym celem badawczym – krytyką źródła historycznego². Bogaty i podlegający ciągłemu rozszerzaniu zestaw nauk pomocniczych historii doczekał się w historiografii polskiej licznych syntetycznych opracowań³, czasopisma naukowe-

¹ J. TOPOLSKI: *Metodologia historii*. Wyd. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984, s. 41.

² S. MIKUCKI: *Nauki pomocnicze historii w Uniwersytecie Jagiellońskim*. W: *Studia z dziejów Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Red. S. MIKUCKI. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1967, s. 153.

³ S. PTASZYCKI: *Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej*. Wyd. 2. Lublin: Nakł. Uniwersytetu Lubelskiego, 1921; W. SEMKOWICZ: *Rozwój nauk pomocniczych historii w Polsce*. Kraków: PAU, 1948; IDEM: *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*. Wyd. 3. Kraków: [s.n.], 1946; A. GIEYSZTOR: *Zarys nauk pomocniczych historii*. Warszawa–Łódź: [s.n.], 1945; J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii*. Lublin: UMCS, 1968 (i kolejne wydania). Należy także pamiętać o serii podręczników zainicjowanej przez Tadeusza Mantuffla w 1957 r. – jako pierwsza ukazała się publikacja *Chronologia polska*. Red. B. WŁODARSKI. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.

go⁴ oraz materiałów ze wspierających rozwój tej dyscypliny cyklicznych konferencji⁵. Nauki pomocnicze ukształtowały się również w ramach literaturoznawstwa⁶.

Inaczej przedstawia się sytuacja z pojęciem „nauki pomocnicze bibliologii”, które, jak dotąd, nie zostało ani wystarczająco sprecyzowane, ani tym samym rozpowszechnione w terminologii naukowej. Wzmiankowane jest sporadycznie w polskim piśmiennictwie bibliologicznym, zazwyczaj w rozważaniach nad teorią nauki o książce, a przedmiotem osobnego zainteresowania badaczy stało się zaledwie dwukrotnie. Ponieważ minęło ponad trzydzieści lat od ukazania się ostatniego opracowania poświęconego temu zagadnieniu, zasadne wydaje się ponowne jego podjęcie. Niniejszy tekst nie stanowi jednak próby określenia nowej definicji czy systematyki nauk pomocniczych bibliologii. Celem tego artykułu jest przedstawienie dotychczasowego pojmowania nauk pomocniczych bibliologii w polskiej literaturze przedmiotu, obejmującej prace ogólne, jak i opracowania zaliczane do podstawowych w dziedzinie. Uwzględniono jedynie publikacje, w których występował termin „nauki pomocnicze księgoznawstwa”, poza obrębem zainteresowania znalazły się teksty o związkach bibliologii z innymi naukami⁷. Dodatkowo starano się krótko zaprezentować obecność dyscyplin zazwyczaj włączanych do nauk pomocniczych bibliologii na łamach „Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce” i jej kontynuacji: „Polskiej

⁴ „Studia Źródłoznawcze. Commentationes” wydawane przez Instytut Historii PAN od 1957 r. z inicjatywy Aleksandra Gieysztora i Gerarda Labudy.

⁵ Inicjatorem spotkań odbywających się od 1972 r. był Józef Szymański.

⁶ Obok S. PTASZYCKI: *Encyklopedia... należy również wymienić K. BUDZYK: Studia z zakresu nauk pomocniczych i historii literatury polskiej*. T. 1–2. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956; J. STARNAWSKI: *Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957, oraz: T. WINEK: *Nauki pomocnicze literaturoznawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2007.

⁷ O związkach tych pisano w pracach z zakresu teorii księgoznawstwa, m.in.: K. Mi-goń: *Nauka o książce wśród innych nauk społecznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, s. 111–151, oraz w artykułach i rozdziałach prac zbiorowych: B. SORDYŁOWA: *Bibliologia a naukoznawstwo*. „Przegląd Biblioteczny” 1998, R. 66, z. 2/3, s. 139–133; K. MAŁECZYŃSKA: *Bibliologia a historia*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1999, R. 54, nr 2, s. 205–216; T. MIKUŁSKI: *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*. W: *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*. Wrocław: Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1951; P. BUCHWAŁD-PEŁCOWA: *Historia literatury i historia książki*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, 2005; A. BORYSOWSKA: *Bibliologia a literaturoznawstwo – pokrewieństwo warsztatów historyka książki i historyka literatury*. W: *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*. Red. D. KUŹMINA. Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2007, s. 85–98; T. KRUSZEWSKI: *Etnografia i jej wybrane zastosowania w badaniach bibliologicznych*. „Przegląd Biblioteczny” 2008, R. 76, z. 3, s. 405–417.

Bibliografii Bibliologicznej”, oraz w aktualnej ofercie dydaktycznej studiów bibliologicznych.

Początki księgoznawstwa, jako samodzielnej dyscypliny, sięgają drugiej połowy XVIII wieku. Rozwój tej nauki w następnym stuleciu wiązał się ściśle z teorią bibliografii, obie dyscypliny bowiem często były z sobą utożsamiane. Ostatecznie sprecyzowanie definicji nauki o książce w polskim piśmiennictwie nastąpiło w XX wieku. Jako dyscyplina pomocnicza historii i literatury⁸ oraz bibliotekoznawstwa⁹ bibliologia sama zaczęła korzystać z metod i wyników badań innych nauk. Choć termin „nauki pomocnicze bibliologii” został użyty w polskim piśmiennictwie stosunkowo późno, bo w połowie ubiegłego stulecia, to dyscypliny zaliczane do nich obecnie znane były już wcześniej w teorii księgoznawstwa oraz studium uniwersyteckim.

W XIX wieku polscy teoretycy bibliografii (rozumianej jako dzisiejsza bibliologia) włączali do niej szereg umiejętności, które omawiane były na wykładach nauk pomocniczych historii w Uniwersytecie Jagiellońskim. Studium tych nauk było przez wiele dziesięcioleci (od reformy Kołłątajowskiej aż do Józefa Szujskiego) związane z biblioteką uniwersytecką, ponieważ każdorazowo jej kierownik był równocześnie profesorem *antiquitatum*, zwanych od czasów Jerzego Samuela Bandtkiego bibliografią. Ten ostatni jako dyrektor biblioteki prowadził w latach 1811–1832 wykłady z bibliografii, obejmujące grafikę (sztukę pisaną i rękopisy), zagadnienia z dyplomatyki oraz wykład z numizmatyki¹⁰.

⁸ Joachim Lelewel uznawał bibliografię (bibliologię) za umiejętność pomocniczą względem nauk historycznych, a Aleksander Bohatkiewicz – za naukę pomocniczą filologii. Zob. S. VRTEL-WIERCZYŃSKI: *Teoria bibliografii w zarysie*. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1951, s. 41, 43. Obecnie bibliologia, szczególnie historyczna, odgrywa dużą rolę jako nauka pomocnicza historii (zob. J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze historii*. Wyd. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976 oraz kolejne wydania; M. JUDA: *Bibliologia historyczna: między tradycją a nowymi perspektywami* W: *Bibliologia i informatologia*. Red. D. KUŹMINA. Warszawa: Polskie Towarzystwo Bibliologiczne. Oddział Warszawski, 2011, s. 23–29; M. JUDA: *Bibliologia historyczna w systemie nauk pomocniczych historii*. W: *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*. Red. A. JAWORSKA, R. JOP. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, s. 11–19) oraz literatury (S. PTASZYCKI: *Encyklopedia...*; K. BUDZYK: *Studia z zakresu...*; M. GŁOWIŃSKI et al.: *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1976, s. 208, 263; T. WINEK: *Nauki pomocnicze...*).

⁹ Zob. S. KUBIAK: *Miejsce bibliotekoznawstwa i nauki o informacji naukowej w systemie nauk*. W: *Metodologia bibliotekoznawstwa i nauki o informacji naukowej*. Red. nauk. S. KUBIAK. Poznań: UAM, 1976, s. 31–46.

¹⁰ S. MIKUCKI: *Nauki pomocnicze historii w Uniwersytecie Jagiellońskim...*, s. 153–183; J. KORPAŁA: *Dzieje bibliografii w Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 1969, s. 122.

Z kolei Joachim Lelewel, historyk, profesor bibliografii w Uniwersytecie Warszawskim oraz bibliotekarz w Bibliotece Uniwersyteckiej, przywiązywał dużą wagę do nauk pomocniczych historii. Ich teoretyczne podwaliny stworzył w pracy *Historyka tudzież o łatwym i pożytecznym nauczaniu historii*, propozycję dydaktycznego stosowania nauk pomocniczych historii zaprezentował w *Naukach dających poznawać źródła historyczne*; wreszcie w pracy *Bibliograficznych ksiąg dwoje* ukazał rolę tych nauk w praktyce badawczej¹¹. W tym ostatnim dziele przedstawił też pierwszą polską teorię bibliografii, którą utożsamiał z bibliologią i nazywał „zbiorem nauk i wiadomości, służących do mechanicznego powiększenia części obeznawania się z książkami”¹². Korzystając z zagranicznych dzieł z zakresu dyplomatyki, paleografii i sfragistyki, Lelewel zredagował wykład obejmujący trzy obszary zagadnień: grammatologię (szerzej rozumianą paleografię), wiedzę o materiałach pisarskich i archeologii rękopisu, krytykę zewnętrzną książki rękopiśmiennej¹³.

Uczeń i następca J.S. Bandtkiego na katedrze bibliografii oraz stanowisku dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej Józef Muczkowski prowadził wykłady monograficzne z heraldyki, numizmatyki, dyplomatyki i paleografii. Podobnie jak J. Lelewel, rozumiał bibliografię jako zbiór wiadomości ułatwiających poznanie ksiąg, szczególnie ich strony materialnej. Dzielił bibliografię na: grafikę, czyli pismo i rękopisoznawstwo z dyplomatyką, sfragistykę, heraldykę, chronologię i numizmatykę, a także drukarstwo i zasady bibliotekarstwa¹⁴. Muczkowskiego wykłady bibliografii stanowiły zatem obszerny kurs nauk pomocniczych historii¹⁵.

Oprócz funkcjonowania nauk pomocniczych bibliologii w dydaktyce uniwersyteckiej w XIX wieku pojawiła się też, na gruncie zagranicznym, sama nazwa. Mianowicie w 1886 roku w Getyndze powołano pierwszą na świecie katedrę bibliotekoznawstwa, a dokładniej katedrę bibliotecznych nauk pomocniczych (niem. *Bibliothekshilfswissenschaften*)¹⁶.

¹¹ J. SZYMAŃSKI: *Joachima Lelewela nauki dające poznawać źródła historyczne*. W: *Joachim Lelewel – człowiek i dzieło w 200-lecie urodzin*. Red. K. BARTKIEWICZ. Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1988, s. 95.

¹² J. LELEWEL: *Bibliograficznych ksiąg dwoje*. T. 2. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1826, s. 255.

¹³ M. JUDA: *Bibliologia historyczna w systemie nauk pomocniczych historii...*, s. 12–13. Zob. też M.B. TOPOLSKA: *Joachima Lelewela nauka o książce*. W: *Joachim Lelewel – człowiek i dzieło...*, s. 105–117.

¹⁴ S. VRTEL-WIERCZYŃSKI: *Teoria bibliografii...*, s. 45–46; J. KORPAŁA: *Dzieje bibliografii w Polsce...*, s. 125; M. JUDA: *Bibliologia historyczna: między tradycją a nowymi perspektywami...*, s. 24–25.

¹⁵ S. MIKUCKI: *Nauki pomocnicze historii...*, s. 159.

¹⁶ K. MIGOŃ: *Nauka o książce...*, s. 11–12.

W XX wieku w rozwijających się dyskusjach nad przedmiotem nauki o książce i rozumieniem tego terminu zaczęto stopniowo formułować, nie-liczne, co prawda, różne koncepcje jej nauk pomocniczych.

Mieczysław Rulikowski w 1935 roku w swoich rozważaniach nad księgoznawstwem napisał, że obejmuje ono niewchodzącą do jego systematyki propedeutykę, na którą składają się przede wszystkim nauki pomocnicze: paleografia, dyplomatyka, epigrafika, archiwistyka, heraldyka, nauka o stylach i kartografia, oraz wiadomości z metodologii, logiki, psychologii, statystyki, historii sztuki, a także rytownictwo, muzykologia i muzykografia. Sugerował stworzenie dostosowanej do potrzeb księgoznawstwa encyklopedii tych dyscyplin¹⁷.

Stefan Vrtel-Wierczyński w *Teorii bibliografii w zarysie* z 1951 roku¹⁸ uznał zaproponowany przez M. Rulikowskiego materiał propedeutyki księgoznawczej za odpowiedni do zespołu nauk pomocniczych bibliologii. Stworzony przez Vrtela-Wierczyńskiego schemat klasyfikacyjny nauki o książce w części dotyczącej bibliologii ogólnej w dziale prezentującym metodykę bibliologii zawiera dwanaście dyscyplin tworzących nauki pomocnicze i propedeutykę biblioteczną: paleografię i neografię, dyplomatykę, epigrafię, archiwistykę, heraldykę, kartografię, muzykologię, historię sztuki (wraz z rytownictwem), muzeologię, historię kultury, historię literatury, statystykę. Zatem S. Vrtel-Wierczyński użył jako pierwszy w piśmiennictwie bibliologicznym tego terminu, który, co należy szczególnie podkreślić, w pełnym brzmieniu pojawił się w uzupełniającym studium indeksie rzeczowym.

Szerzej dyscypliny pomocnicze bibliologii opisali Julian Fercz i Aleksandra Niemczykowa we *Wstępie do nauki o książce i bibliotece*, omawiając warsztat pracy badacza książki¹⁹. Zdaniem tych autorów, naukami pomocniczymi są samodzielne dyscypliny naukowe o rozległej problematyce, których metodami i wynikami posługują się inne nauki²⁰, oraz dyscypliny posiadające wąski zakres problematyki, wspomagające inne, bogatsze w problematykę nauki. Do pierwszej grupy badacze zaliczyli nauki techniczne i historię techniki, historię sztuki, historię kultury, ekonomię wraz z historią gospodarczą, naukę o organizacji, prawo, socjologię, psychologię, pedagogikę, dokumentację, prasoznawstwo i informatykę. Podkreślili również rolę historii – ponieważ dzieje książki można zrozumieć jedynie na

¹⁷ M. RULIKOWSKI: *Księgoznawstwo. Przeszłość oraz stan obecny wiedzy o książce i nowe w niej kierunki*. Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka, 1936, s. 62–63.

¹⁸ S. VRTEL-WIERCZYŃSKI: *Teoria bibliografii...*, s. 145, 203.

¹⁹ J. FERCZ, A. NIEMCZYKOWA: *Wstęp do nauki o książce i bibliotece*. Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, s. 162–165.

²⁰ Ta grupa odpowiadałaby zatem naukom, jakie W. Semkowicz rozumiał jako nauki posiłkujące historię – W. SEMKOWICZ: *Paleografia łacińska*. Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1951, s. 5.

tle stosunków polityczno-społecznych, historii literatury (produkcja książek i ich poczytność), historii języka (pomocnej w sporządzaniu opisu bibliograficznego książki dawnej) oraz historii nauki. Z kolei w drugiej grupie umieścili statystykę oraz nauki pomocnicze historii: naukę o piśmie (paleografię i neografię), dyplomatykę, chronologię, genealogię, heraldykę – z których korzystanie uznali za niezbędne w bibliologii historycznej. Zaproponowane ujęcie utrzymali w kolejnym wydaniu publikacji²¹, w którym do pierwszej grupy dołączyli jeszcze informację naukową wraz z niektórymi jej dyscyplinami pomocniczymi, oraz w nowej wersji z 1991 roku, zatytułowanej *Podstawy nauki o książce, bibliotece i informacji naukowej*²².

Kolejnej próby bliższego określenia nauk pomocniczych bibliotekoznawstwa – definiowanego za Karolem Głombiowskim jako „całość dużej, samoistnej dyscypliny uniwersyteckiej, której podstawowym przedmiotem badawczym jest najszerzej pojęta książka we wszystkich aspektach jej istnienia: produkcji, pośrednictwa i konsumpcji”²³ – podjął się w 1976 roku Michał Hilchen. Korzystając z koncepcji historyków – Władysława Semkowicza i Roberta Delorta – podzielił nauki pomocnicze na dwie grupy: nauki współpracujące (podstawowe i styczne) oraz uzupełniające. Jako kryterium przynależności do danej grupy uznał związek dyscypliny z warsztatem pracy bibliotekoznawcy. I tak, nauki współpracujące podstawowe, do których zaliczył filozofię, logikę, naukoznawstwo, prakseologiczne podstawy organizacji i kierowania, socjologię, kulturoznawstwo, ekonomię, językoznawstwo, historię kultury (pojętą szeroko jako historia nauki, techniki i sztuki), „stanowią bazę poznawczą, metodyczną i dają sumę wiadomości koniecznych dla bibliotekoznawcy, ale nie będą częścią składową jego warsztatu pracy”²⁴. Z kolei w naukach stycznych, za jakie uznał prawo (zwłaszcza biblioteczne i autorskie), psychologię, pedagogikę i matematykę, bibliotekoznawca szukał wyjaśnienia uwarunkowań, w jakie uwikłana jest książka oraz jej sprawca, pośrednik i odbiorca. Z ustaleń nauk stycznych bibliotekoznawca korzystać będzie jednak okazjonalnie i fragmentarycznie.

Jako właściwe nauki pomocnicze bibliotekoznawstwa, tak jak pojmuje się nauki pomocnicze historii, traktował M. Hilchen nauki uzupełniające: paleografię, neografię i typografię (wszystkie wraz z elementami brachygrafii), dyplomatykę ze sfragistyką, metrologię z numizmatyką, chronologię, archiwistykę, geografii historyczną ze szczególnym uwzględnieniem toponoma-

²¹ J. FERZ, A. NIEMCZYKOWA: *Wstęp do nauki o książce i bibliotece*. Wyd. 2 popr. Warszawa–Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976, s. 132–133.

²² J. FERZ, A. NIEMCZYKOWA: *Podstawy nauki o książce, bibliotece i informacji naukowej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991, s. 203.

²³ M. HILCHEN: *Nauki pomocnicze bibliotekoznawstwa*. W: *Metodologia bibliotekoznawstwa i nauki o informacji naukowej...*, s. 138.

²⁴ Ibidem, s. 140.

styki, genealogię z elementami onomastyki, heraldykę, papieroznawstwo z filigranistyką, oprawoznawstwo, edytorstwo, prasoznawstwo, statystykę i informatykę. Nauki z tej grupy są bezpośrednio wykorzystywane przez bibliotekoznawcę w procesie badawczym, uzupełniają i wzbogacają jego warsztat. M. Hilchen przytoczył również przykłady zastosowania poszczególnych dyscyplin pomocniczych w zależności od problematyki badawczej – innego zestawu nauk będzie wymagać badanie recepcji czytelniczej, przy którym skorzysta się z metod socjologii i psychologii oraz statystyki, innego badanie proveniencyjne, w którym pomocna będzie genealogia, heraldyka, sfragistyka czy paleografia.

Tekst M. Hilchena uznać można za pewnego rodzaju zasygnalizowanie problematyki. Pogłębioną refleksję badawczą nad naukami pomocniczymi bibliologii podjął kilka lat później na kartach „Roczników Bibliotecznych” Piotr Dymmel²⁵. Jego tekst zasługuje na baczną uwagę wszystkich zainteresowanych omawianym tematem, ponieważ autor obszernie opisuje nie tylko zakres nauk pomocniczych, lecz także ich charakter oraz przedmiot. Za ten ostatni P. Dymmel uznawał wszelkie źródła poznania bibliologicznego badające książkę i etapy jej egzystencji. Książka jest z kolei częścią procesu historycznego i podlega takim samym aktom poznawczym, jak wydarzenia polityczne, społeczne i kulturowe. Badania nad książką powinny być więc zintegrowane z ogólnymi badaniami historycznymi, szczególnie w zakresie heurystyki i krytyki źródeł. Sprawnych narzędzi do obróbki tych źródeł dostarczają nauki pomocnicze bibliologii gwarantujące ich zrozumienie oraz rzetelną ocenę autentyczności²⁶.

W przeciwieństwie do M. Hilchena, który jako kryterium przynależności dyscyplin do nauk pomocniczych przyjął ich związek z warsztatem pracy bibliologa, P. Dymmel powiązał je z dwoma rodzajami źródeł wykorzystywanych przez bibliologa w jego badaniach: pierwszym z nich jest sama książka jako przedmiot materialny, drugim – źródła niezwiązane z jej materialną strukturą. Z pierwszą grupą łączyć się więc będzie nauka o piśmie, oprawoznawstwo, papieroznawstwo oraz nauka o znakach książkowych (własnościowych: superekslibris i ekslibris, wodnych oraz wydawniczych: sygnety). Obecność dyscyplin związanych z drugą grupą P. Dymmel uzależnił od aspektu badań – analizy historyczne mogą wymagać korzystania z osiągnięć chronologii, dyplomatyki, nauki o archiwach, genealogii, edytorstwa, z kolei w badaniach nowożytnych i najnowszych bibliolog będzie sięgać po prasoznawstwo i statystykę.

²⁵ P. DYMMEL: *Nauki pomocnicze bibliologii (zarys problematyki)*. „Roczniki Biblioteczne” 1984, R. 28, z. 1–2, s. 277–294.

²⁶ Ibidem, s. 282–283.

Zaproponowana przez P. Dymmela koncepcja nauk pomocniczych bibliologii różni się zdecydowanie od wcześniejszych propozycji, które w pewnym stopniu były do siebie zbliżone – nauki pomocnicze wymienione przez S. Vrtela-Wierczyńskiego odpowiadają w dużej mierze dyscyplinom o wąskiej problematyce przedstawionym przez J. Fercza i A. Niemczykową, te natomiast w części pokrywają się z tzw. właściwymi naukami pomocniczymi w ujęciu M. Hilchena. Widoczne są ponadto podobieństwa w ostatnich dwóch koncepcjach w zakresie nauk o szerokiej problematyce. Z kolei schemat przedstawiony przez P. Dymmela obejmuje znacznie mniejszy zestaw dyscyplin mających, jak zaznaczył autor, najbardziej wyraźne rysy. Nauki ujmowane są szeroko – zamiast pojęć „paleografia”, „neografia”, „filigranistyka” czy „ekslibristyka” pojawiają się terminy „nauka o piśmie” i „nauka o znakach książkowych”. Należy zwrócić również uwagę na to, że w propozycjach tych jako nauki pomocnicze wymieniane są dyscypliny wchodzące w skład bibliologii, co powoduje, że bardzo trudno jest ustalić, co jest nauką pomocniczą, a co nie.

Analiza piśmiennictwa bibliologicznego pokazuje, że od czasu artykułu P. Dymmela nie ukazał się ani jeden tekst poświęcony interesującemu nas zagadnieniu. Jak można zauważyć, większa część nauk pomocniczych wymienianych przez badaczy to nauki służące historii, a zatem ich wykorzystanie zajmuje szczególne miejsce w badaniach księgoznawstwa historycznego, które Krzysztof Migoń nazywa najlepiej rozwiniętą i atrakcyjną poznawczo częścią bibliologii²⁷. Stąd też paleografia, papirologia, filigranistyka, heraldyka, genealogia, numizmatyka, sfragistyka czy chronologia wspomniane są w tekstach dotyczących bibliologii historycznej²⁸ oraz w pracach o dziejach książki²⁹. Pojęcie „nauki pomocnicze” pojawia się też sygnalnie w innych tekstach dotyczących metod stosowanych w bibliologii³⁰.

²⁷ K. MIGOŃ: *Bibliologia wśród innych nauk. Koncepcje, realizacje, perspektywy*. W: *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych...*, s. 14.

²⁸ Zob. M. JUDA: *Bibliologia historyczna: między tradycją a nowymi perspektywami...*, s. 23–29; EADEM: *Bibliologia historyczna w systemie nauk pomocniczych historii...*, s. 11–19.

²⁹ Np. J. MUSZKOWSKI: *Życie książki*. Kraków: Wiedza-Zawód-Kultura Tadeusz Zapiór, 1951, s. 81–83; A. ŻBIKOWSKA-MIGOŃ: *Historia książki w XVIII wieku. Początki bibliologii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989, s. 31–32.

³⁰ Przykładowo Mariola Antczak pisze o bibliologii: „Jak wiele innych dyscyplin [bibliologia – E.S.] korzysta z nauk pomocniczych, którymi są dla niej chociażby inne nauki humanistyczne, w których kręgach zainteresowań znajduje się człowiek, jego wytwory, czyli również książka lub na przykład nauki społeczne, do których obszaru badawczego należy struktura i funkcje dziejów społeczeństwa, jego kultura, prawa i prawidłowości jego rozwoju”. M. ANTCHAK: *Metoda bibliograficzna, statystyczna i porównawcza w badaniach bibliologicznych na przykładzie badań własnych*. W: *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych...*, s. 25.

Zagadnienie nauk pomocniczych bibliologii zostało także słabo opisane w wydawnictwach informacyjnych z zakresu księgoznawstwa oraz nauk pokrewnych. Termin „nauki pomocnicze bibliologii” nie funkcjonuje ani w *Podręcznym słowniku bibliotekarza* z 1955 roku, ani w wydanej w 1971 roku *Encyklopedii wiedzy o książce* czy w późniejszej o 5 lat *Encyklopedii współczesnego bibliotekarstwa polskiego*. Pojawia się dopiero w *Podręcznym słowniku bibliotekarza* z 2011 roku; oznacza „dyscypliny, których znajomość jest niezbędna lub pomocna bibliologowi w różnych etapach jego pracy badawczej i zawodowej, np. paleografia”³¹, co jednak uznać należy za wyjaśnienie niewystarczające. Nauki pomocnicze są za to wzmiankowane w definicjach bibliologii. W *Encyklopedii wiedzy o książce* podano, że bibliologia „korzysta z nauk pomocniczych historii, m.in. z chronologii, dyplomatyki, genealogii, geografii historycznej i heraldyki oraz z pomocy innych nauk społecznych”³². *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego* mówi z kolei, że szczególną rolę w historycznej części nauki o książce odgrywają nauki pomocnicze historii, które umożliwiają prowadzenie badań księgoznawczych³³.

Oddzielnie na kartach tych wydawnictw definiowane są dyscypliny wymieniane przez wspomnianych badaczy jako nauki pomocnicze. I tak, *Encyklopedia wiedzy o książce* uwzględnia archiwistykę, brachyografię (stenoграфиę), chronologię, dyplomatykę, edytorstwo naukowe, ekslibrisologię, epigrafikę, genealogię, geografję historyczną, heraldykę, kartografię, muzykologię, paleografię, papiernictwo, papirologię, rytownictwo, sfragistykę, statystykę biblioteczną, statystykę wydawnictw, typografię. Podobnie *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*, która zawiera hasła: archiwistyka z dyplomatyką, edytorstwo, genealogia, informatyka, paleografia razem z epigrafiką i neografią, papiernictwo, statystyka biblioteczna. Nieco większy zestaw terminów znajdziemy w najnowszym *Podręcznym słowniku bibliotekarza*; wymienione są tam: archiwistyka, brachygrafia, chronologia, dyplomatyka, edytorstwo, epigrafika, ekslibrisologia, nauka o znakach wodnych (filigranistyka), genealogia, heraldyka, kartografia, muzeologia, muzykologia, neografia, paleografia, papiernictwo, papirologia, rytownictwo, sfragistyka, statystyka biblioteczna, statystyka wydawnicza, typografia. Jednak zarówno w *Encyklopedii...*, jak i w *Podręcznym słowniku bibliotekarza...* przy definiowaniu niektórych nauk wystąpiła pewna niekonsekwencja. Pierwsze wydawnictwo nazywa ekslibrisologię i paleografię naukami pomocniczy-

³¹ *Podręczny słownik bibliotekarza*. Oprac. G. CZAPNIK, Z. GRUSZKA przy współpracy H. TADEUSIEWICZ. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich, 2011, s. 209.

³² *Encyklopedia wiedzy o książce*. Kom. red. A. BIRKENMAJER. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971, kol. 1592.

³³ *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego*. Kom. red. B. ŚWIDERSKI, H. WIĘCKOWSKA, K. GŁOMBIOWSKI. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976, s. 218.

mi księgoznawstwa, chociaż nie wspomina o nich w haśle *nauka o książce*; drugie opracowanie podobnie określa również ekslibrisologię oraz naukę o znakach wodnych (filigranistykę) i neografię, podczas gdy nie włącza ich do definicji nauk pomocniczych bibliologii.

Jak więc można zauważyć, rozważania teoretyczne na temat dyscyplin wspierających księgoznawstwo uznać należy za skromne. Inną kwestią, jaka wydaje się interesująca, jest to, czy, a jeśli tak, to w jaki sposób „Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce”³⁴ oraz „Polska Bibliografia Bibliologiczna”, jako główne źródła wiedzy o piśmiennictwie z zakresu szeroko pojętej nauki o książce uwzględniają opisy publikacji dotyczących jej nauk pomocniczych, a tym samym udostępniają badaczom informacje o tekstach przydatnych czy niezbędnych w realizacji naukowych działań. Dlatego też zanalizowano wszystkie roczniki bibliografii w poszukiwaniu materiałów odnoszących się do nauk wymienianych jako pomocnicze względem bibliologii³⁵. Wyniki tej analizy w poszczególnych dziesięcioleciach przedstawiono w tabeli 1.

Zaprezentowane dane pokazują bardzo duże dysproporcje w liczbie pozycji poświęconych poszczególnym dyscyplinom pomocniczym bibliologii. Najwięcej, ponad tysiąc, odnotowano tekstów związanych z papiernictwem, po kilkaset dotyczących edytorstwa, kartografii i statystyki. Należy nadmienić, że dwie pierwsze nauki (papiernictwo i edytorstwo) stanowią samodzielne poddziały działu V bibliografii pt. *Wytwarzanie książki*. Kolejne miejsce pod względem liczebności zajmują opisy wydawnictw z zakresu archiwistyki. Wszystkie pozostałe nauki nie osiągnęły natomiast liczby stu opisów w ciągu kilkudziesięciu lat ukazywania się wykazu bibliograficznego.

Warto przyjrzeć się naukom, które uznawane są tradycyjnie za dyscypliny pomocnicze historii, a z których bardzo często korzysta bibliolog.

³⁴ „Bibliografia Bibliografii i Nauki o Książce”. Cz. 2: „Polska Bibliografia Bibliologiczna”.

³⁵ Badaniem objęto wszystkie opublikowane drukiem roczniki obejmujące materiał za lata 1937–2010. Za pomocą indeksu przedmiotowego poszukiwano dyscyplin uznanych w omówionych koncepcjach za nauki pomocnicze w ścisłym tego słowa znaczeniu, a więc: archiwistyki, brachygrafii, chronologii, dyplomatyki, edytorstwa, ekslibristyki, epigrafiki, filigranistyki, genealogii, geografii historycznej, heraldyki, informatyki, kartografii, metrologii, muzeologii (muzealnictwa), muzykologii, neografii, numizmatyki, onomastyki, prawoznawstwa, paleografii, papiernictwa, papirologii, rytownictwa, sfragistyki, statystyki, typografii. Wyłączono prasoznawstwo (czasopiśmiennictwo), jako że „czasopismo i gazeta powstały jako szczególny rodzaj książki”. K. Miłoś: *Nauka o książce. Zarys problematyki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984, s. 127–128. Pod uwagę brano jedynie nazwy nauk, dlatego pominięte zostały między innymi hasła: *ekslibrisy*, *superekslibrisy*, *filigrany*.

Tabela 1

Liczba pozycji z zakresu nauk pomocniczych bibliologii
w „Bibliografii Bibliografii i Nauki o Książce”
oraz „Polskiej Bibliografii Bibliologicznej” w latach 1937–2010³⁶

Nauki	1937– 1949	1950– 1960	1961– 1970	1971– 1980	1981– 1990	1991– 2000	2001– 2010	Suma
Archiwistyka	7	16	36	30	24	31	107	251
Brachygrafia	1	–	–	1	–	–	–	2
Chronologia	–	–	–	–	–	–	–	–
Dyplomatyka	1	6	–	–	–	–	1	8
Edytorstwo	4	36	15	58	64	101	260	538
Ekslibristyka	–	–	–	–	–	–	–	–
Epigrafika	–	2	–	2	–	–	–	4
Filigranistyka	–	–	1	1	–	–	–	2
Genealogia	–	1	–	–	–	–	2	3
Geografia historyczna	–	–	–	–	–	–	–	–
Heraldyka	–	1	–	1	–	1	2	5
Informatyka	–	–	1	13	–	11	24	49
Kartografia	8	50	43	39	68	146	410	764
Metrologia	–	22	29	–	2	–	–	53
Muzealnictwo ³⁷	3	5	28	20	12	4	–	72
Muzykologia	–	–	–	–	–	–	–	–
Neografia	–	–	–	–	–	–	–	–
Numizmatyka	2	11	20	1	–	6	5	45
Onomastyka	–	5	4	–	–	–	–	9
Oprawozdawstwo	–	–	–	–	–	–	–	–
Paleografia	3	7	3	2	–	–	–	15
Papiernictwo	94	164	140	117	89	96	452	1152
Papirologia	8	14	5	1	–	–	–	28
Rytownictwo	–	–	–	–	–	–	–	–
Sfragistyka	–	1	–	–	–	–	2	3
Statystyka	40	139	149	58	8	122	168	684
Typografia	–	–	4	–	–	–	–	4

Źródło: opracowanie własne.

³⁶ Podano ogólną liczbę publikacji obejmującą hasło z określnikami. W tym okresie opublikowano łączone tomy 1937–1944 oraz 1950–1951.

³⁷ W tomie za 1949 r. przy jednym opisie pojawiło się hasło *muzeologia*, które w tabeli uwzględniono w ramach muzealnictwa.

Z jednej strony bibliografia odnotowuje dotyczące ich prace ogólne, które klasyfikuje pod hasłami różnych dyscyplin³⁸, z drugiej natomiast prawie nie rejestruje opisów publikacji specjalistycznych, o czym świadczy znikoma liczba opisów z zakresu dyplomatyki³⁹, sfragistyki⁴⁰, genealogii⁴¹, heraldyki⁴² oraz brak informacji o pracach z chronologii czy geografii historycznej. Nieco zaskakujące mogą być dane dotyczące paleografii, dyscypliny nieodzownej dla badacza książki rękopiśmiennej. Opisy publikacji z tego zakresu⁴³ pojawiały się do końca lat siedemdziesiątych, czasem ze szczegółowym rozróżnieniem na paleografię hebrajską⁴⁴, łacińską⁴⁵, orientálną⁴⁶ i ruską⁴⁷. Brak hasła *paleografia* w indeksie od lat osiemdziesiątych nie oznacza jednak, że w bibliografii nie znajdziemy publikacji z tej dyscypliny – są one rejestrowane pod innymi hasłami, np. *pismo* – *historia* czy *książka* – *historia*. Podobnie przedstawia się sytuacja na przykład z muzealnictwem, przy którym w ostatnim badanym dziesięcioleciu stosowane są hasła *muzea* lub hasła

³⁸ Przykładem jest W. SEMKOWICZ: *Encyklopedia...*, którą w tomie za lata 1945–1946 zamieszczono pod hasłami *brachygrafia*, *dyplomatyka* oraz *paleografia*. A. GIEYSZTOR: *Zarys nauk...* oraz kolejne wydania podręcznika J. SZYMAŃSKI: *Nauki pomocnicze...*

³⁹ K. MAŁEŹYŃSKI: *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*. Cz. 1. Wrocław: Nakł. WTN, 1951; S. MIKUCKI: *Studia nad najdawniejszą dyplomatyką ruską 2 Podstawy źródłowe dyplomatyki ruskiej X i XI w.* „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1958, R. 4, s. 55–64.

⁴⁰ K. WYCHAŃSKA: *O konserwacji i reprodukowaniu pieczęci*. „Archeion” 1951, [R.] 19–20, s. 437–446. Zarejestrowano też dwa rozdziały: J. KLIMA: *Zbiory sfragistyczne w Polsce – raport z wyszukiwania informacji w internecie*. W: *Zbiory pieczęci w Polsce*. Red. Z. PIECH, W. STRZYŻEWSKI. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009, s. 499–515, i W. MISCHKE: *Pieczęcie polskie w czeskich bazach internetowych*. W: *Zbiory pieczęci w Polsce...*, s. 477–498.

⁴¹ W. DWORZACZEK: *Genealogia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959; P. ŁASKOWICZ: *Księga genealogiczna twojej rodziny*. Warszawa: Świat Książki, 2005; J. ŻENKIEWICZ: *Internet w badaniach genealogicznych*. „Herald” 2009, nr 12, s. 52–67.

⁴² S. MIKUCKI: *Studia nad źródłami heraldyki polskiej*. Rękopis nr 15652-56 Biblioteki Królewskiej w Brukseli. Gelre. Wapengedichten en wapenboek. [Komunikat]. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” 1951, T. 51, nr 2, s. 106–110; I.M. DACKA: „Korona Polska” Kasprowa Niesieckiego. Pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2004.

⁴³ Do paleografii włączano także opisy z neografii, np. K. GÓRSKI: *Neografia gotycka*. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1960.

⁴⁴ J. ARCHUTOWSKI: *Historia i krytyka tekstu hebrajskiego Starego Testamentu*. Kraków: Drukarnia „Powściągliwość i Praca”, 1938.

⁴⁵ W. SEMKOWICZ: *Paleografia...*

⁴⁶ A. ZAJĄCZKOWSKI, J. REYCHMAN: *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955. Ta praca uwzględniona została także pod hasłem *dyplomatyka orientalna*.

⁴⁷ B. HORODYSKI: *Podręcznik paleografii ruskiej*. Kraków: Wydaw. Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1951.

korporatywne, jak i z filigranistyką, ekslibrystką oraz oprawoznawstwem, zamiast których (najczęściej lub wyłącznie) funkcjonują terminy *filigrany*, *ekslibrisy*, *oprawy książkowe*. Należy ponadto zwrócić szczególną uwagę na brak w indeksie terminu „nauki pomocnicze bibliologii”; artykuł P. Dymmela został sklasyfikowany pod hasłem *nauka o książce – prace ogólne*. Wszystko to sprawia, że indeks przedmiotowy nie do końca jest użytecznym i właściwym narzędziem przy poszukiwaniu interesujących nas informacji. Brak sprecyzowanej terminologii (co do zakresu nauk pomocniczych) w literaturze przedmiotu oraz stosowanie w bibliografii dziedzinowej terminów takich jak „ekslibrisy”, „filigrany” zamiast „ekslibrystyka”, „filigranistyka” powoduje trudność dla badacza.

Przeprowadzona analiza stanowi jedynie zasygnalizowanie problematyki. Z pewnością całość wydawnictwa zasługuje na bardziej wnikliwe zbadanie pod kątem odnotowanych prac związanych z naukami pomocniczymi, co jednak wykracza poza ramy niniejszego przyczynku.

W 1984 roku P. Dymmel zwrócił uwagę, że nauki pomocnicze funkcjonują jedynie na gruncie dydaktyki, a to staje się zagrożeniem dla ich poziomu merytorycznego. Problem ten pozostaje aktualny, okazuje się bowiem, że obecnie nie tylko stan piśmiennictwa, lecz także kształcenie akademickie z zakresu nauk pomocniczych bibliologii uznać należy za niezadowalające. Z informacji dostępnych w Internecie wynika, że jako wyodrębniony, autonomiczny przedmiot⁴⁸ zajęcia tego typu realizowano w zaledwie trzech uczelniach: Uniwersytecie Łódzkim, Uniwersytecie Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy i Uniwersytecie Jagiellońskim. W Katedrze Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej UŁ nauka przedmiotu *Nauki pomocnicze bibliologii*⁴⁹ skupia się na przekazaniu wiedzy z dziedzin związanych z książką rękopiśmienną: paleografii i kodykologii, studenci poznają dzieje pisma łacińskiego i zdobywają praktyczną umiejętność jego czytania, zaznajamiają się z budową kodeksu oraz dawnym warsztatem pisarza. Zalecana literatura obejmuje w głównej mierze publikacje z zakresu paleografii, w tym albumy, leksykony, słowniki brachygraficzne. W Katedrze Informacji Naukowej i Bibliologii UKW na zajęciach z nauk pomocniczych⁵⁰

⁴⁸ Wiadomości z zakresu nauk pomocniczych realizowane są prawdopodobnie także w ramach innych zajęć, np. *Wprowadzenie do bibliologii, Podstawy nauki o informacji, książce i bibliotece, Podstawy warsztatu naukowego*. Szerzej o nauczaniu bibliologii zob. też w: *Wiedza o książce w nauce i dydaktyce*. Red. M. KISIŁOWSKA, J. PUCHAŁSKI, D. KUŻMINA. Warszawa: Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych, Uniwersytet Warszawski, 2000.

⁴⁹ [https://usosweb.uni.lodz.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot\(prz_kod:0100-BLC000\)](https://usosweb.uni.lodz.pl/kontroler.php?_action=actionx:katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot(prz_kod:0100-BLC000)) [dostęp: 26.02.2016].

⁵⁰ http://www.kinib.ukw.edu.pl/jednostka/katedra_informacji_naukowej/program/16180 [dostęp: 26.02.2016].

oprócz paleografii i kodykologii omawiane są również filigranistyka, chronologia, heraldyka, genealogia, biografistyka, inkunabulistyka, typografia, oprawozdawstwo i archiwistyka. Z kolei w Instytucie Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa UJ na studiach podyplomowych *Dawna książka, zbiory specjalne i archiwa* w czasie konwersatorium *Nauki pomocnicze historii w badaniach nad dawną książką*⁵¹ słuchacze mają możliwość zaznajomienia się z pojęciami i metodami nauk pomocniczych historii: paleografii, kodykologii, dyplomatyki, chronologii, heraldyki, sfragistyki, genealogii, numizmatyki oraz archiwistyki i bibliologii historycznej. Wspomnieć należy także o Zakładzie Kultury Książki i Nauk Pomocniczych Bibliologii Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa UMCS w Lublinie⁵², stanowiącym teoretyczne zaplecze dyscyplin pomocniczych bibliologii w nauczaniu uniwersyteckim.

Od kilkudziesięciu lat badania bibliologiczne w Polsce rozwijają się na dużą skalę, czego dowodem jest publikowanie licznych prac ogólnych i szczegółowych, a także książek pamiątkowych poświęconych wybitnym badaczom. Różnorodny charakter analiz uprawianych w bibliologii nie obejmuje jednak rozważań teoretycznych nad pojęciem i zakresem wspierających ją nauk. Problematyka ta pojawia się sporadycznie przy okazji podejmowanych zagadnień, szczególnie w kontekście księgoznawstwa historycznego; zajmujący się nią badacze często korzystają z wyników badań i metod innych dyscyplin naukowych. Nauki pomocnicze bibliologii wydają się funkcjonować przede wszystkim na gruncie praktyki badawczej, a nie na gruncie teoretycznym; również są coraz mniej obecne w procesie dydaktycznym. Stąd też konieczne jest, tak jak już wcześniej sugerował P. Dymmel, poświęcenie temu tematowi większej uwagi, do czego być może przyczyni się niniejszy tekst.

⁵¹ https://www.usosweb.uj.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&prz_kod=WZ.DKZSA-10 [dostęp: 26.02.2016].

⁵² <http://www.umcs.pl/pl/zaklad-kultury-ksiazki-i-nauk-pomocniczych-bibliologii,7310.htm> [dostęp: 26.02.2016].